

Σημασία και δυνατότητες παιδαγωγικής προσέγγισης και παρέμβασης στην κοινωνική ένταξη παιδιών και εφήβων με παραβατική συμπεριφορά*

ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗ
ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, 2003, τχ. 69-70, σσ. 89-96.

Στην αυγή του 21ού αι., βρισκόμαστε σε εποχή μετεξέλιξης και μετάβασης σε μία νέα περίοδο κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δομών. Στο κέντρο της σύγχρονης κοινωνικής προβληματικής τίθεται το ζήτημα της “συγκρότησης της οικογένειας” υπό το πρίσμα των νέων κοινωνικών συνθηκών και αναγκών. Αναντίρρητα, η οικογένεια ορίζεται ως θεμελιώδες δομικό στοιχείο μιας κοινωνίας, μέσω της οποίας το άτομο εξατομικεύεται και παράλληλα κοινωνικοποιείται. Ωστόσο, τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα πλήττουν σε τέτοιο βαθμό τη συνοχή του θεσμού της οικογένειας, ώστε να δημιουργούνται ερωτηματικά για τη σταθερότητα του ίδιου του κοινωνικού συνόλου. Τέτοια κοινωνικά προβλήματα έχουν ως αφετηρία τους τα σύγχρονα δεδομένα της ανεργίας, της αύξησης της εγκληματικότητας, του ολοένα αυξανόμενου αριθμού των διαζυγίων, της διεθνοποίησης των οικολογικών κινδύνων καθώς και των οικονομικών προβλημάτων. Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί των τελευταίων δεκαετιών επηρέασαν τις οικογενειακές αξίες θέτοντας παράλληλα σε κίνδυνο την ισορροπία ζωτικών κοινωνικών θεσμών. Έτσι, η οικογένεια ως θεσμός θετικής διαμεσολάβησης ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία αντιμετωπίζει, σήμερα, δυσκολίες ύπαρξης μέσα από τον προσδιορισμό των νέων κοινωνικών δεδομένων και δυνατοτήτων.

Μέσα σε αυτό το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, στις ίδιες τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες βρίσκουμε τους γενεσιουργούς παράγοντες τραυματικών βιωμάτων που οδηγούν τους νέους σε ρήξη με τον εαυτό τους, τους θεσμούς και την ίδια την κοινωνία. Τέτοιες συνθήκες επιβαρυντικές ή απαγορευτικές για την ομαλή προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη και πρόσβαση των νέων στο κοινωνικό γίγνεσθαι είναι:

- η ανεπαρκής στήριξη και ασφάλεια μέσα στην οικογένεια,
- η παραμέληση,
- η κακοποίηση,
- η απόρριψη από το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο συχνά λειτουργεί, όχι ως μηχανισμός κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης, αλλά ως μηχανισμός κοινωνικής περιθωριοποίησης, ιδιαίτερα, για ειδικές ομάδες μαθητικού πληθυσμού,
- η σύγκρουση με το νόμο,
- ο εγκλεισμός σε ιδρύματα ή σωφρονιστικά καταστήματα.

Δεν είναι τυχαίο ότι παιδιά και έφηβοι με *αντικοινωνική* και «*εγκληματική*» συμπεριφορά και, γενικά, νεαρά άτομα που έχουν διαπράξει ποινικό αδίκημα ή ηθικό παράπτωμα, που έχουν εγκαταλείψει την οικογενειακή στέγη ή έχουν εμπλακεί σε

* Το παρόν άρθρο σε μια πρώιμη μορφή αποτέλεσε εισήγηση κατά τη διεξαγωγή των εργασιών του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Πολυτέκνων, με θέμα: “Κοινωνικές πληγές & σύγχρονη οικογένεια”, Συνεδριακό Κέντρο Δήμου Κατερίνης, 5-6 Μαΐου 2001.

κυκλώματα αλητείας, πορνείας ή ναρκωτικών, αποτελούν σύγχρονο αντικείμενο έρευνας και παιδαγωγικής αντιμετώπισης εκ μέρους της Ειδικής Αγωγής. Έτσι, είναι χαρακτηριστικό ότι στις ημέρες μας το σωφρονιστικό σύστημα έχει αναδιαρθρωθεί, παραμερίζοντας τις πρακτικές της παραδοσιακής Σωφρονιστικής μέσα από την υιοθέτηση ψυχοπαιδαγωγικών τάσεων και την εφαρμογή θεραπευτικών μεθόδων (Κρουσταλάκης, χ.χ., σελ. 13).

Γενικά, οι ανήλικοι παραβάτες διακρίνονται από τα ακόλουθα γνωρίσματα (Πούτου, 1995, σελ. 118):

- ❖ χαμηλή αυτοεκτίμηση,
- ❖ βιωμένη απόρριψη,
- ❖ εμπειρία ιδρυματικής μέριμνας,
- ❖ απουσία προσωπικής και κοινωνικής προοπτικής,
- ❖ ανεπιτυχή διαχείριση και έκφραση αναγκών και συναισθημάτων,
- ❖ καταπιεσμένη επιθυμία αλλαγής των όρων ζωής τους.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά σχετίζονται με προβλήματα που αντιμετωπίζουν, όπως (Hraboweckyj, 1995, σελ. 73-74):

- ❖ απομάκρυνση από το οικογενειακό περιβάλλον, εφόσον εκτίουν ποινές,
- ❖ φόβος απόρριψης,
- ❖ πρόβλημα αποκατάστασης των οικογενειακών τους σχέσεων,
- ❖ αίσθημα απόγνωσης που προέρχεται από προβλήματα όπως η στέγαση, η ανεργία κ.ά.,
- ❖ δυσπιστία απέναντι στους θεσμούς,
- ❖ χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών.

Εδώ, ακριβώς, έρχεται να καταδειχθεί η **σημασία της παιδαγωγικής προσέγγισης στην κοινωνική ένταξη ανηλίκων με παραβατική συμπεριφορά**. Ειδικότερα, στη χώρα μας η *διατάραξη της κοινωνικής λειτουργικότητας* δεν κινδυνεύει τόσο από το μέγεθος της παραβατικότητας όσο από την ανεπάρκεια θεσμών και ολοκληρωμένων νομοθετικών μέτρων (Πούτου, 1995, σελ. 115), καθώς και την έλλειψη ουσιαστικού ενδιαφέροντος της πολιτείας για ειδικές κοινωνικές ομάδες, όπως οι νεαροί παραβάτες (Ιωαννίδη, 2001). Και λέγοντας “*ειδικές κοινωνικές ομάδες*” εννοούμε «*τμήματα του πληθυσμού που διαφοροποιούνται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και στην ουσία κινούνται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής σε επίπεδο ευκαιριών και δράσης*» (Λάβδα, 1995, σελ. 125).

Η *κοινωνική ένταξη τέτοιων ειδικών κοινωνικών ομάδων* μπορεί να επιτευχθεί, εφόσον εντοπίσουμε τους παράγοντες και τους μηχανισμούς που οδηγούν τα νεαρά άτομα στην περιθωριοποίηση, στη μοναξιά και την αδράνεια, καθώς και στην εξάρτηση από χαμηλής στάθμης προϊόντα και υπηρεσίες (Πούτου, ό.π., σελ. 115). Γενικά, η «μεταχείριση» του ανηλίκου που στιγματίστηκε ως «παραβάτης τού νόμου» οφείλει να αποσκοπεί στην ανασυγκρότηση της ταυτότητας του ατόμου μέσα από τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης τού νεαρού ατόμου προς τον ίδιο τον εαυτό του και την ενίσχυση του ψυχο-κοινωνικού του δεσμού με τα συμβατικά κοινωνικά πρότυπα. Η φιλοσοφία αυτής της μεταχείρισης στηρίζεται στην *κοινωνική επανένταξη* του ανηλίκου παραβάτη τού νόμου και όχι στη διαδικασία απαλλαγής της κοινωνίας από αυτόν (Μπεζέ, 1987, σελ. 31). Άλλωστε, ο ίδιος ο όρος “*κοινωνική ένταξη*” «*εμπεριέχει μια διάσταση δυναμικής και προτείνει την αυτοδύναμη, ισότιμη και κοινά αποδεκτή συνύπαρξη ατόμων και ομάδων στην κοινωνική πρακτική πέρα από κάθε διαφοροποίηση*» (Λάβδα, ό.π.,

σελ. 125). Σε αυτό μπορεί να συντελέσει καθοριστικά η αναβάθμιση των θεσμών της *οικογένειας* και του *σχολείου*, δηλαδή η ενίσχυση της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης του ατόμου.

Επιπλέον, δύνανται να λειτουργήσουν καθοριστικά η *αναδιαμόρφωση της νομοθεσίας* και ο *εκσυγχρονισμός* του *δικαίου ανηλίκων*, ώστε ο ανήλικος να πάψει να τυγχάνει σε ποινικό επίπεδο μιας αντιμετώπισης βασισμένης στην πατερναλιστική φιλοσοφία (Κουράκης, Μηλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών, 1995, σελ. 94). Επίσης, καίρια θα ήταν η συμβολή της δημιουργίας *δικτύου κέντρων πρόληψης* σε όλη τη χώρα με αποστολή την *ενημέρωση* της κοινής γνώμης και την *παροχή βοήθειας* σε άτομα «υψηλού κινδύνου». Η οργάνωση της κρατικής και της κοινωνικής πρόνοιας σε επίπεδο οργάνωσης υπηρεσιών για την πρόληψη της παραβατικότητας, και μάλιστα της νεανικής, και σε επίπεδο διερεύνησης των κοινωνικών αιτιών, εξαιτίας των οποίων νεαρά άτομα εξωθούνται στο έγκλημα θα είναι καθοριστικής σημασίας για την αντιμετώπιση αυτών των κοινωνικών προβλημάτων (Ο.π., σελ. 279). Μέσα από αυτό το πνεύμα γίνεται κατανοητό ότι όλοι έχουμε τις ευθύνες μας: *ο γονιός, ο δάσκαλος, ο δικαστής, ο σωφρονιστικός υπάλληλος, ο νομοθέτης, η κοινωνία* στο σύνολό της (Ο.π., σελ. 101).

Επιπλέον, οι ανήλικοι παραβάτες του νόμου αντιμετωπίζουν ποικίλες δυσκολίες στα διάφορα επίπεδα επανένταξης, το *οικογενειακό*, το *επαγγελματικό*, το *εργασιακό*. Γι' αυτό, ακριβώς, η διαδικασία της ομαλής κοινωνικής επανένταξης του ανήλικου είναι καθοριστικής σημασίας, όσον αφορά μάλιστα στην ελάττωση των πιθανοτήτων υποτροπής (Παπαδάτου, 1990, σελ. 291-292). Από την άλλη πλευρά, ο στιγματισμός του ατόμου έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα για τη μετέπειτα πορεία του, διότι:

- ⇒ Το ετικετάρισμα και η επίσημη απονομή της ιδιότητας του «εγκληματία», ακόμη και αν το άτομο έχει επιδείξει εγκληματική δραστηριότητα, του αφαιρεί κάθε διάθεση βελτίωσης της προσωπικότητάς του και της κοινωνικής αποκάταστασής του.
- ⇒ Η επικόλληση της ετικέτας του «εγκληματία» έχει ακόμη χειρότερα αποτελέσματα σε άτομα νεαρής ηλικίας από τη στιγμή που αρχίζουν να ενστερνίζονται τέτοια χαρακτηριστικά και να συμπεριφέρονται με τον κοινωνικό ρόλο που η ίδια η κοινωνία τους έδωσε (Φραντζεσκάκης, 1987, σελ. 165).

Θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε έμφαση στις εξής προτάσεις εκπαιδευτικού και ευρύτερα κοινωνικού χαρακτήρα:

- α) Θα πρέπει να δοθούν κίνητρα στους νέους που κινδυνεύουν να αποχωρήσουν από την εκπαίδευση και να τονωθεί η εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και τις ικανότητές τους για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους.
- β) Θα πρέπει να δημιουργηθεί σωστή σύνδεση μεταξύ των υπηρεσιών κατάρτισης, εκπαίδευσης, συμβουλευτικής και στέγασης, ώστε η αποδοτικότητά τους να μεγιστοποιηθεί.
- γ) Οι διαφορετικοί φορείς που παρέχουν υπηρεσίες σε νέους θα πρέπει να δικτυωθούν και να συνεργασθούν κατάλληλα, αναπτύσσοντας σχέσεις με τις τοπικές κοινότητες, τις δημόσιες υπηρεσίες και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, ώστε να εξασφαλισθεί η συμμετοχή των νέων στην κοινωνική και την οικονομική ζωή («Άρσις», 1995, σελ. 33).

Με άλλα λόγια, προτείνεται ένας συνδυασμός των στόχων της *εκμάθησης*, της *επαγγελματικής συγκρότησης* και της *ατομικής επανασυγκρότησης*. Αυτό συνιστά μία συνολική κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα, η βάση της οποίας θα στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα της Ψυχολογίας και της Παιδαγωγικής (Debuyst,

1990-1992, σελ. 30). Η παιδαγωγική παρέμβαση μπορεί και πρέπει να υλοποιηθεί από διάφορους πόλους κοινωνικής συμμετοχής (σωματεία, συνδέσμοι, οργανώσεις, κ.λπ.), οι οποίοι θα λειτουργούν ως χώροι συνεύρεσης, επικοινωνίας, συζήτησης, έκφρασης, ψυχαγωγίας, μέσα από ενέργειες, όπως:

- σωστή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου,
- συμμετοχή σε δημιουργικές ομάδες,
- συμμετοχή σε επιμορφωτικά και εκπαιδευτικά σεμινάρια,
- συμμετοχή σε ανοικτές πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες,
- ευκαιρίες δημιουργικής απασχόλησης, έκφρασης και επικοινωνίας.

Έτσι, η ίδια η ευαισθητοποίηση και η ενεργοποίηση των πολιτών θα αποτελέσει τη βάση της κοινωνικής δράσης με σκοπό την αποτροπή της νεανικής περιθωριοποίησης.

Επομένως, η οικοδόμηση ενός συστήματος κοινωνικής μέριμνας για νέους με ιδιαίτερες ανάγκες κατά τη διαδικασία της κοινωνικής τους ένταξης μπορεί να βασισθεί στην ανάπτυξη τοπικών δικτύων κοινωνικής υποδομής, μέσα από δράσεις που θα έχουν στόχο την κάλυψη αναγκών των νεαρών παραβατών (Μόσχος, 1995, σελ. 136-137), όπως:

- την ανάγκη βελτίωσης των όρων διαβίωσής τους,
- την προσωπική τους ανασυγκρότηση,
- την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησής τους,
- τη διευκόλυνση προσαρμογής τους σε νέο περιβάλλον,
- την επιστροφή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία,
- τη βιωματική συνειδητοποίηση του κοινωνικού τους ρόλου συνοδευόμενη από την αναγνώριση και την επιτυχία στην ανοικτή κοινότητα.

Η δημιουργία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος μπορεί και πρέπει να στηρίζεται στους εξής άξονες (Πούτου, ό.π., σελ. 116):

- ✘ την προσωπική στήριξη,
- ✘ τη στεγαστική πολιτική,
- ✘ την πληροφόρηση,
- ✘ την εκπαίδευση,
- ✘ την κατάρτιση, και
- ✘ την ευαισθητοποίηση της ευρύτερης κοινωνικής ομάδας.

Συνεπώς, η κατανόηση και ο έλεγχος της προ-παραπτωματικής και της παραβατικής συμπεριφοράς θα εξαρτηθούν από μία γενικότερη συσχέτιση *κοινωνικών και ψυχολογικών* παραγόντων, όπως η ποιότητα των καθημερινών διανθρώπινων και διαπροσωπικών σχέσεων και η αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης και αξιοκρατίας (Παπαδοπούλου, 1994, σελ. 393-394). Το φάσμα των σχέσεων Παιδιού, Οικογένειας και Πολιτείας αντανάκλα το καθολικό πρόβλημα των ανθρώπινων σχέσεων, η αντανάκλαση του οποίου είναι πρόδηλη στο μικρόκοσμο της οικογένειας. Η οικογένεια επιτελεί λειτουργίες βιολογικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές, ψυχολογικές, παιδαγωγικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές, πολιτικές και οικονομικές. Είναι γενικά παραδεκτό ότι η εκπαίδευση *ηθικά αυτόνομων και συναισθηματικά ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων* αρχίζει πρωτίστως από τους γονείς και συνεχίζεται στο σχολείο. Η μετάδοση γνώσεων στα παιδιά, ως στόχος της γονεϊκής διαπαιδαγώγησης, δεν δικαιώνεται, εάν δεν εξασφαλίζει το ηθικά ακέραιο, το δίκαιο και το κοινωνικά δημιουργικό στο χαρακτήρα τού νέου ανθρώπου. Ακριβώς για το λόγο αυτόν, οι πολιτικοί, οι κοινωνικοί, οι επιστημονικοί και οι εκπαιδευτικοί φορείς δεν είναι σωστό, στο δυνατό βαθμό, να επιτρέπουν την παρείσφρηση

παραγόντων, όπως η άγνοια, η ημιμάθεια και η τυχαιότητα στη διαμόρφωση του ανατροφικού ρόλου των γονέων.

Η σημασία και η επικαιρότητα του θέματος είναι προφανείς. Ευελπιστούμε ότι θα δοθεί έμφαση από την ίδια την Πολιτεία στη διεύρυνση των επιστημονικών οριζόντων σε ειδικότερα θέματα, όπως *προγράμματα πρόληψης, αγωγής και κατάρτισης* της οικογένειας μέσα στο σχολείο, στους εργασιακούς και ψυχαγωγικούς χώρους, σε αθλητικούς και πολιτιστικούς συλλόγους, σε παντός είδους ιδρύματα, στην εκκλησία. Τέλος, η αντικοινωνική συμπεριφορά των νέων δεν είναι τυχαίο φαινόμενο. Γι' αυτό το λόγο απαιτείται μελέτη των εκδηλώσεων και των αιτιών τού συγκεκριμένου φαινομένου στον τόπο μας και προσαρμογή των σύγχρονων δεδομένων στην ελληνική πραγματικότητα (Φούτα, 1964, σελ. 39). Επιπλέον, ένας τέτοιος εκπαιδευτικός σχεδιασμός, σε επίπεδο γενικής εκπαίδευσης και εξειδικευμένης κατάρτισης, μπορεί να συντελέσει στην αποκρυστάλλωση θεωρητικών και πρακτικών κριτηρίων, καθοριστικών για την ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού εργατικού δυναμικού στη χώρα μας (Bowman, 1989, σελ. 1693). Η *εκπαίδευση ως προληπτικός παράγοντας* επίδρασης στην εξέλιξη, την οικονομική συμπεριφορά και την παραγωγική διαδικασία μιας κοινωνίας, προωθώντας τη σχολική-οικογενειακή ένταξη, την εργασιακή αποκατάσταση και την ανάπτυξη νέων αξιών ουμανιστικού περιεχομένου, μπορεί να επιτύχει την κοινωνική αποδοχή μέσα από την άρση ωθητικών παραγόντων στην εγκληματογένεση (Πανούσης, 1988, σελ. 242).

Τελειώνοντας κρίνω σκόπιμο να τονίσω ότι το έγκλημα μάς αφορά όλους· βάσει αυτού του σκεπτικού, πρέπει να κινηθεί η Πρόληψη τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού όσο και σε επίπεδο πράξης. Γι' αυτό, ακριβώς, πρέπει να γίνει σαφής η ανάγκη για την εφαρμογή, όχι βραχυπρόθεσμων μέτρων, αλλά μιας μακροπρόθεσμης αποτελεσματικής πολιτικής στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, σωφρονιστικό και εκπαιδευτικό τομέα (Κουράκης, 1993, σελ. 630). Επιπλέον, *«η ποινική κρίση θα πάψει να επηρεάζει αρνητικά τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας των ανηλίκων (στιγματισμός, περιθωριοποίηση), μόνον όταν θα δοθούν οι πραγματικές ευκαιρίες για ανατροπή του ύφους ζωής αυτών των παιδιών, κάτι που θα είναι ωφέλιμο για τους ίδιους τους ανήλικους αλλά ακόμα περισσότερο και για ολόκληρη την κοινωνία»* (Πετρόπουλου, Λαγανά, Μακρίδη, Παπαϊωάννου, 2000, σελ. 385).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BOWMAN, M. J. (1989). Εκπαίδευση και εργασιακή κατάρτιση. *Παιδαγωγική, Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό*, τ. 3^ο (σελ. 1693). Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

DEBUYST, C. (1990-1992). Η συνειδητοποίηση της ευθύνης (RESPONSABILISATION) στο πλαίσιο της μεταχείρισης των νεαρών παραβατών. *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας*, τχ. 5-10, 15-32.

HRABOWECKYJ, A., (1995). Η επανένταξη των νέων παραβατών στην αγορά εργασίας στη Μ. Βρετανία. Στο ανθολόγιο: *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και στη Βρετανία* (σελ. 66-74). Αθήνα: «Άρσις», Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων.

ΙΩΑΝΝΙΔΗ-ΨΥΧΟΓΥΙΟΥ, Β. (2001). *Ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΚΟΥΡΑΚΗΣ, Ν. Ε. (1993). Η εξέλιξη της εγκληματικότητας στην σημερινή Ελλάδα, μέρος Β'. *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Οκτ. 1993, 626-631.

ΚΟΥΡΑΚΗΣ, Ν. και ΜΗΛΙΩΝΗ Φ. και ερευνητική ομάδα φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών, (1995). *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές, Α', Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας*. «Ποινικά» αρ. 44. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ, Γ. Σ. (χ.χ.). *Παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες στην οικογένεια και το σχολείο. Ψυχοπαιδαγωγική παρέμβαση*. Αθήνα (αυτοέκδοση).

ΛΑΒΔΑ, Μ. (1995). Ο ρόλος της εκπαίδευσης ενηλίκων στη σωφρονιστική και μετασωφρονιστική μέριμνα. Στο ανθολόγιο: *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και στη Βρετανία* (σελ. 125-128). Αθήνα: «Άρσις», Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων.

ΜΟΣΧΟΣ, Γ. (1995). Νέες προοπτικές για την κοινωνική υποστήριξη περιθωριοποιημένων νέων στην Ελλάδα. Αποκεντρωμένες δράσεις σε συνεργασία με την τοπική κοινότητα. Στο ανθολόγιο: *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και στη Βρετανία* (σελ. 135-141). Αθήνα: «Άρσις», Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων.

ΠΑΝΟΥΣΗΣ, Γ. Α. (1988). *Το ζητούμενο στην εγκληματολογία, «Η εκπαίδευση των κρατουμένων»*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Γ. (1990). Η επανεκπαίδευση και η ένταξη των ανηλίκων στο κοινωνικό σύνολο. Στο συμπόσιο: Μπεζέ, Λ. (Επιμελήτρια έκδοσης). *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων, (Επανεκπαίδευση-Ένταξη)* (σελ. 291-297). Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ν. (1994). Ιδιότυπα εγκληματικά φαινόμενα: Ψυχολογική προσέγγιση-αντιμετώπιση. *Σχολείο και Ζωή*, τχ. 12, έτος 42^ο, 390-394.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., ΛΑΓΑΝΑ, Ν., ΜΑΚΡΙΑΔΗ, Γ., ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Μ. (2000). Οι εκπαιδευτικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των ανηλίκων στα Σωφρονιστικά Καταστήματα και τα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων. Στο ανθολόγιο: *Εγκληματίες και Θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα* (σελ. 383-405), Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

ΠΟΥΤΟΥ, Κ. (1995). Δραστηριότητες και μοντέλο παρέμβασης της ΑΡΣΙΣ. Στο ανθολόγιο: *Νεανική Παραβατικότητα και επαγγελματική ένταξη. Συγκριτική μελέτη για τις*

αναπτυσσόμενες πολιτικές στην Ελλάδα και στη Βρετανία (σελ. 114-124). Αθήνα: «Άρσις», Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων.

ΜΠΕΖΕ, Α. (1987). Εγκληματικότητα και κρίση ταυτότητας στην εφηβεία. *Εγκλημα και Κοινωνία*, Α', τχ. 1, 22-32.

ΦΟΥΤΑ, Β. (1964). *Το πρόβλημα της αντικοινωνικότητας ανηλίκων και το δικαστήριο*, (Μελέτη). Αθήναι.

ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΑΚΗΣ, Ι. (1987). Αντικοινωνική συμπεριφορά των νέων. Χουλιγκανισμός, Αναρχισμός, Τρομοκρατία, Ναρκωτικά και λοιπές σύγχρονες μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.